

MIÉRT HANNAH ARENDT?

BALOGH LÁSZLÓ LEVENTE

Ennek a tanulmánynak Heller Ágnes 1995-ben New Yorkban, Hannah Arendt halálának 20. évfordulója alkalmából tartott *Miért épp Hannah Arendt most?* című előadása adta az apropóját.¹ Köztudott, hogy Heller Ágnes 1986-tól a *New School for Social Research* Hannah Arendt professzora volt, illetve 1995-ben elsőként kapta meg Bréma város politikai gondolkodásért adományozott Hannah Arendt díját. Heller Arendt-hez fűződő viszonya azonban messze túlmutat ezeken a kapcsolódási pontokon és az életrajzi párhuzamokon, a zsidóság és a hontalanság tapasztalatán, a kritikus értelmiségi léten és a gondolkodói szenvedélyességen. A fent említett előadásában Heller arra keresi a választ, hogy mi adja Arendt aktualitását, de úgy tűnik, mintha ezzel együtt önmagára és filozófiai kiindulópontjaira is reflektálna.

Egyrészt arra jutott, hogy Arendt sötét korban élt, ami kiprovokálta a saját korára adott reflexiót. Ez a sötétség, amit a *finster*, és nem a *dunkel* szóval ad vissza, azt jelenti, hogy kora nem egyszerűen sötét, hanem inkább baljóslatú és fenyegető, de valahol a sötétség mélyén valami fény mégis feldereng.² Az, hogy a filozófus korát sötétnek látja végső soron annak egyenes következménye, hogy gondolkodik, mert a gondolkodó saját korát mindig sötétnek látja. Ha valaki saját korát nem látná sötétnek, az valószínűleg arra utalna, hogy felhagyott a gondolkodással, amiből egyenesen következik, hogy a nem gondolkodás még inkább baljóslatúvá és sötétté teszi a kort, amelyben él. Ugyanakkor a gondolkodás nem egyszerűen a bizalmatlanság és a pesszimizmus jele, hanem annak záloga is, hogy ne essünk kétségbe, és bízzunk a jövőben, az új kezdés lehetőségében, már amennyire az, az adott körülmények között egyáltalán lehetséges. Tulajdonképpen ebből adódik, hogy egyetlen korszak sem egyszerűen a fény vagy a sötétség korszaka, még ha vannak is fényesebb és sötétebb korok. Arendt minden korszakot annak alapján ítelt meg, hogy az mennyire tette lehetővé a politikai cselekvést, azaz a szabadságot, amely számára mindennek mércéje volt. A szabadságról, és különösen a politikai szabadságról való gondolkodás azért fontos, mert érzékennyé tesz korunk ellentmondásaival és változásaival szemben. „Az olyan bátor kritikusok, mint Arendt érzékennyé válnak (...) minden rothadással és penésszel szemben,

¹ Heller Ágnes: *Miért épp Hannah Arendt most? Múlt és jövő*, 1997. 2. 103-112. Ford. Tarnay László

² Uo. 105.

melyek az általános világállapot talaján számtalan szituációban kifejlődnek.”³ Tulajdonképpen ez fogalmazódik meg abban a jelenségben, amit Arendt meglehetősen körvonalazatlanul, és sokféle különböző kontextusban mind-egyszerűen hagyománytörésnek nevez.⁴ Ez a jelenség egyszerre vonatkozik a társadalmi viszonyokra és a filozófiai reflexióikra, amelyeket elsősorban Marx, Kierkegaard és Nietzsche neveivel köt össze. A lényege azonban nem annyira a tartalma, hanem az, hogy a hagyomány fogalmi és értelmezési már nem segítenek a jelen megértésében és a jövő anticipálásában. A múlt és a jövő között immár szakadék húzódik, amit nem lehet egyszerűen áthidalni, a hozzá vezető folyamatokat nem lehet feltartóztatni, a törés végleges és visszafordíthatatlan. Ebben a helyzetben meg kell tanulni fogódzók nélkül gondolkodni, ami még ebben a helyzetben is lehetővé teszi a tájékozódást.

Másrészt Heller Ágnes azzal támasztja alá Arendt aktualitását, hogy „szövegei nincsenek még hermeneutikailag kimerítve. Rengeteg új dolgot lehet mondani, és nem csak róla, hanem vele együtt és rajta keresztül.”⁵ Kétségtelen, hogy Arendtnek mindenről volt véleménye, és ezt nem is rejtette véka alá. Filozófiai munkássága mellett legalább annyira fontosak voltak az aktuális ügyekkel kapcsolatos megnyilvánulásai és ehhez kapcsolódó publicisztikai tevékenysége. Tele volt gondolatokkal, amelyek megközelítései általában jelentősen eltértek a közvélemény mindenkor általános meggyőződéseitől. Ez az eredetiség adta az alapját annak, hogy szinte mindent képes volt a saját maga módján újragondolni, még akkor is, ha ezek a gondolatok éppen eredetiségük miatt gyakran provokatívnak tűntek, vagy valóban azok is voltak. Gyakran esett túlzásokba, túlhajtotta az érvelését, miközben máshol kivételes érzékkel tapintott rá a leglényegesebb kérdésekre, vagy elemezett bizonyos problémákat kiemelkedő érzékenységgel.

A mai sötét idők tapasztalata és Arendt mérhetetlen ötletgazdagsága, illetve a minden társadalmi vagy politikai kérdés iránti érdeklődése teszi lehetővé, hogy mi is odaforduljunk hozzá, és olyan gondolatokat keressünk nála, amelyeknek szálait fel lehet venni, és azok mentén a jelent végig lehet gondolni. Ennek az újragondolásnak az alapjait nem egyszerűen a tematikus megfelelések adják, hanem sokkal inkább a rákérdezés és a gondolkodás módja. Arendt nem kinyilatkoztat, hanem inspirál, így újabb és újabb gondolat-kísérleteket tesz lehetővé. Ez a folyamat sohasem záródik le, hanem folytonosan újrakezdhető, ami a gondolkodás szabadságának garanciája. Ez a fajta

³ Uo. 111.

⁴ Vö. Hannah Arendt: A múlt és jövő között húzódó szakadék. In. Uő. *Múlt és jövő között. Nyolc gyakorlat a politikai gondolkodás terén.* Osiris – Readers International, Budapest, 1995. 11-23. Ford. Módos Magdolna

⁵ Heller Ágnes: Miért épp Hannah Arendt most? 105.

gondolkodás nem ismer szükségszerűségeket, tudomásul veszi, hogy a világ a maga esetlegességében, az emberi élet pedig végességében adott számunkra.

Tulajdonképpen ez a Heller Ágnes által kiemelt két egymással szorosan összefüggő tényező adja az apropóját annak, hogy Arendt inspirációinak segítségével saját korunk bizonyos jelenségeire reflektáljunk. Ennek számos különböző megközelítése lehetséges, de abból kiindulva, hogy Arendt számára a totalitarizmus volt a legfontosabb tapasztalat, kézenfekvőnek tűnik, hogy a totalitárius jelenségek mai korban való megjelenését vizsgáljuk. Nem arról van szó, hogy a totalitarizmus gyökereit keressük a mai korban, hiszen Arendt sem látott szükségszerű ok-okozati összefüggést az antiszemitizmus, az imperializmus, illetve a megvalósult totalitárius rendszerek között. Nála az előzmények nem minősültek át okokká, legfeljebb bizonyos jelenségek megelőlegezték és lehetővé tették a totalitarizmus kibontakozását. Esetünkben sokkal inkább olyan mélyreható problémák és veszélyes tendenciák beazonosításáról és jellemzéséről van szó, amelyek a mai napig nem tűntek el, sőt megerősödtek, vagy akár veszélyesebbé is váltak.⁶

A totalitarizmus jelenségeinek mai korban való beazonosításához és aktualizálásához szükség van két előzetes megjegyzésre. Egyrészt, bizonyos totalitárius jelenségek jelenléte egy nem totalitárius világban még nem jelenti azt, hogy ezek olyan rendszerekké sűrűsödjenek, amelyeket minden kétséget kizárólag totalitáriusként jellemezhetnénk. Arendt maga is meglehetősen takarékosan bánt a jelzővel, miközben számos olyan jelenséget azonosított be a nem totalitárius világban, amelyek szükséges, de nem elégséges feltételei egy totalitárius rendszernek. A totalitárius jelző használata szempontjából számára az volt a döntő, hogy egyedi és példanélküli jelenségekről legyen szó, amelyek révén megkülönböztethette ezeket a hagyományos zsarnokság jelenségeitől. Másrészt, Arendt mindig hangsúlyozta, hogy a totalitarizmus egy nem totalitárius világban született meg, ennek megfelelően levonhatjuk azt a következtetést, hogy totalitárius jelenségekkel és azok fenyegetéseivel a totalitárius rendszerek bukása után is szembe kell néznünk. A mai politika világában is vannak olyan jelenségek, amelyeket Arendt totalitáriusként azonosított be, hangsúlyozva azok egyediségét és újdonságát, ugyanakkor ezek jelenlétéből ostobaság lenne arra következtetnünk, hogy totalitárius rendszerekben élünk. Ennek az írásnak éppen ezért az a célja, hogy Arendt elemzéseinek alapján bemutassa azokat a mai fenyegetéseket és veszélyeket, amelyek nem egy totalitárius rendszer kialakulását, hanem a mai demokratikusnak tekintett politikai rend aláadását és megrendülését vetíthetik előre.

⁶ Vö. Richard J. Bernstein: *Why Hannah Arendt Now*. Polity Press, Cambridge, 2018.

1. TÖMEG, MOZGALOM, CSŐCSELÉK

Hannah Arendt abból indult ki, hogy totalitárius mozgalmak mindenütt lehetségesek, ahol olyan tömegek léteznek, amelyeknek tagjai arra várnak, hogy politikailag megszervezzék őket. Az ilyen tömegek potenciálisan mindenütt megtalálhatók, és általában a lakosság többségét alkotják még a demokratikus hagyományokkal rendelkező országokban is.⁷ Ugyanakkor ezek a tömegek a békés korszakokban politikailag inaktívak, nem lépnek be pártokba és nem vesznek részt a választásokon sem, így politikailag lényegében láthatatlanok maradnak. Az ilyen tömegekről általában a parlamenti pártok is lemondanak, mert túl tudatlannak és közömbösnek tartják őket. Ez az embertömeg azonban mobilizálható, amihez nem feltétlenül szükséges kiélezett válsághelyzet, többnyire elégséges egy általános rossz közérzet a politikában és a társadalomban, amely a mozgalmak idejét hozza el. A mozgalmak előnye a pártokkal szemben, hogy a parlamenteken és a formális szervezeteken kívül lépnek fel, éppen ezért nem kötődnek a demokrácia íratlan szabályaihoz, az írott törvények által biztosított szabadsággal pedig folytonosan visszaélnék. Számukra nem a szilárd és strukturált szervezet a fontos, hanem a mozgósítás. Ha a mozgalmaknak valódi célja lenne, akkor azok elérésével okafogyottá válnának, ezért vonzerejük sokkal inkább dinamikájukban rejlik. A mozgósítás és a mozgásban tartás fontosabb, mint a politikai és társadalmi cél.

Arendt a tömeges politikai indoktrináció lehetőségét és jelentőségét természetesen nem tagadja, de annak elengedhetetlen előfeltétele a tömeges depolitizáltság. Sokáig úgy vélték, hogy minden totalitárius rendszer sajátossága az élet minden területére beszüremelő, majd azt elárasztó átpolitizáltság. A polarizáltság azonban nem jelent politizáltságot. A polarizáltság éppen az apolitikusság jele, amely lemond annak lehetőségéről, hogy megvitassuk dolgainkat. A depolitizáltság Arendt szemében éppen annak a folyamatnak jellemzője, amelynek során a társadalom atomi részeire bomlik, a magányt és elidegenedettséget teljessé téve.⁸ Ez a fajta magányosság nem egyszerűen egyedüllétet jelent, hanem sokkal inkább elhagyatottságot, olyan állapotot, amelyben az embernek nincsenek kapcsolatai. Ez persze nem azt jelenti, hogy a tömeg tagjai szétszéledhetnének, hiszen valahogyan össze kell tartani őket, de ebben a tömegben lehet az ember a legmagányosabb. Arendt értelmezésében ez a depolitizálódás arra utal, hogy az atomizálódott egyén elveszíti azt a közös világot, amit normális esetben más emberekkel megoszt. Ez egyben azt

⁷ Hannah Arendt: *A totalitarizmus gyökerei*. Európa, Budapest, 1992. 382. Ford. Braun Róbert, Seres Iván, Erős Ferenc, Berényi Gábor

⁸ Uo. 388.

is jelenti, hogy cselekvésképtelenné válik, és kiszolgáltatja magát a mozgalomnak, amely sok mindenkit magával ragad, de mozgása valójában éppen a tehetetlenség jele.

Az ilyen tömegeket nem a közös érdek vagy osztálytudat tartja össze, ezért a hagyományos pártok lényegében integrálhatatlannak és strukturálhatatlannak tekintik. Miután az osztálytársadalom széthullik, és vele együtt eltűnik az osztálytudat is, az addig szervezetlen tömeg még inkább felduzzad. Ez a csalódott és cinikus tömeg már nem bíz a pártokban és a politikai intézményekben, nem bíz abban, hogy azok a régi jó világot képesek lennének helyreállítani. Figyelemre méltó, hogy az osztálytársadalom bomlásából származó strukturálatlan tömeg a tisztas társadalmon kívülre kerülve olyan rétegekkel találkozik, amelyeket szintén a kívülállás és a megvetés jellemez. „A burzsoázia világnézetével és erkölcsi alapelveivel átitatott társadalom iránti ellenszenv”⁹ adja az elit és a csőcselék időleges szövetségének alapját, ami javarészt „azon alapult, hogy az előbbi őszinte örömmel szemlélte, ahogyan az utóbbi elpusztítja a tiszteletreméltó társadalmat”.¹⁰ Az elit lélegzetelállító és egyben végzetes naivitása abban öltött testet, hogy úgy vélte, mindent, ami a régi képmutató nyárspolgári világból még fennmaradt, porig kell rombolni, hogy aztán annak romjain egy új szintézis jöhessen létre, ami az új és régi valamiféle furcsa elegye. Ennek körvonalai sohasem voltak tisztázottak, de a világ, egészen pontosan a liberalizmus és a demokrácia megvetését pontosan kifejezték. A csőcselékkel szövetségre lépő elit végső soron teljesen elvesztette realitásérzékét, de ez nem akadályozta meg abban, hogy végtelen elégedettséget és örömet érezzen a liberalizmus és a demokrácia összeomlása láttán. „A humanizmus és a liberalizmus szószólói, akik tele vannak keserű csalódással és nincsenek tisztában a kor általánosabb élményeivel, általában elfeledkeznek róla, hogy egy olyan légkör, amelyben a hagyományos értékek és tételek érvényüket veszítették (...), bizonyos értelemben könnyebbé tette a nyilvánvalóan abszurd tételek elfogadását, mint a régi igazságokét, amelyek jámbor banalitássá váltak – és ez éppen azért volt így, mert senkitől sem várták, hogy komolyan vegye ezeket az abszurdításokat. A közönségesség, a tiszteletre méltó normák és elfogadott elméletek cinikus elutasítása a rossz őszinte beismerésével és mindenféle mentegetőzés mellőzésével járt együtt, ezt pedig könnyen össze lehetett téveszteni a bátorsággal és valamiféle új életstílussal. Azok, akik hagyományosan gyűlölték a burzsoáziát és önkéntesen kivonultak a tiszteletre méltó társadalomból, a csőcselékattitűdőknek és -meggyőződés-

⁹ Uo. 399.

¹⁰ Uo. 404.

seknek (...) az egyre nagyobb eluralkodásában csak a képmutatás és a tiszteletreméltóság hiányát látták, nem pedig magát a tartalmat.”¹¹ Mire azonban az elit rájött, hogy a csőcselék nem az ő céljait követi, hanem éppen ellenkezőleg ő maga vált a csőcselék szolgájává, amely egyébként jól elboldogult nélküle is, addigra már késő volt.

Nem állíthatjuk, hogy az elit és a csőcselék között nagy érintkezési felület lett volna valaha is, vagy manapság a szellemi elit különösebben együttműködne a csőcselékekkel, de vannak olyan politikusok, akik ismételten a liberalizmust és a tisztas társadalmat vették célba, minden további nélkül támaszkodva azokra a rétegekre, amelyek kihullottak a tisztas társadalomból. Ez a réteg sohasem kötődött egyetlen osztályhoz vagy csoporthoz, ráadásul országról országra változik az összetétele, de összeköti a fölöslegesség és az integrálhatatlanság érzése. Manapság a világon mindenütt nő ezeknek az embereknek a száma, ami nem csak a hagyományos pártok taglétszámának csökkenésében tükröződik, hanem óriási választói tömegek ide-oda való kiszámíthatatlan ingadozásában. Mára az ideológiai alapú pártok helyét sok helyen laza szerveződésű mozgalmak vették át, amelyek könnyedén képesek mobilizálni a nem integrálható tömegeket. Ezek először általában virtuális tömegekként jönnek létre az interneten, majd váratlanul erőszakos csőcselékként jelennek meg a valóságban. Ennek a folyamatnak ma még valószínűleg lehetetlen minden következményét belátni, de a washingtoni Capitolium 2021. január 6-i ostroma, jól mutatja, hogy az elit kezéből milyen könnyen kicsúszik a csőcselék irányítása, és amit addig szigorú kontroll alatt tartottnak vélt, váratlanul ellenőrizhetetlen és irányíthatatlan életre kel.

2. A VEZÉR

Valószínűleg nem csoda, hogy minden totalitarizmus-elmélet kiemelkedően fontos szerepet tulajdonít a vezérnek, aki nem csak megtestesíti a mozgalmat, hanem meghatározza mozgásának irányát, mert a tömeg önmagában tehetetlen. „A mozgalom középpontjában a Vezér áll, vagyis a motor, amely mozgásba hozza a szerkezetet.”¹² A vezér nem egy egyszerű zsarnok, hanem a mozgalommal befelé és kifelé egyaránt azonosuló személy. A vezér szerepe a mozgalmon belül abban nyilvánul meg, hogy a belső intrikák és harcok révén nem csak kiszorít minden potenciális ellenfelet, hanem ügyesen képes kicserélni a hozzá lojális személyeket még lojálisabbakra, akik így folytonosan versengenek kegyeiért. A vezér körül lassanként egy olyan környe-

¹¹ Uo. 405-406.

¹² Uo. 454.

zet alakul ki, ahol már nem gondolkodnak palotaforradalomról vagy utódlásról, hanem határozottan meg vannak győződve arról, hogy a vezér esetleges bukásával az egész mozgalomnak, és ezzel természetesen az ő karrierjüknek is egy csapásra vége lenne. Ekkor jön el a pillanat, amikor ennek a körnek a tagjai már jobban félnek a mozgalom elhagyásának következményeitől, mint az esetleges törvénytelenések és erkölcstelenségek elkövetésétől.¹³

Kifelé a vezér azzal az elképzeléssel jár együtt, hogy személye a stabilitás garanciája, és rajta túl csakis a káosz létezik. „A totalitárius szervezet azt hirdeti, hogy a mozgalmon kívüli világban minden 'halódik'. Ezt az állítást valóra is váltja, mégpedig drasztikus módon, a totalitárius uralom gyilkos feltételei közepette, de már a hatalomra jutás előtt is hihetőnek tűnik a tömegek szemében, akik a felbomlás és az eltévelyedés elől a mozgalom fiktív otthonában lelnek menedékre.”¹⁴ A vezér jelentősége abban áll, hogy nem csak megtestesíti a mozgalmat, hanem teljesen azonosul is vele. Nem tűrheti el, hogy alárendeltjeit bírálják, hiszen azok a nevében és szellemében cselekszenek, és ezzel az általa képviselt fiktív rend letéteményesei és meghosszabbításai.

Ennek a belső és külső azonosulásnak az a következménye, hogy a mozgalom tagjai, majd a társadalom egyre szélesebb rétegei azonosulnak magával a vezérrel. De ez az azonosulás már nem egyszerűen azt jelenti, hogy szolgálai módon végrehajtják annak parancsait, hanem saját helyzetükben igyekeznek kitalálni, hogy az vajon mit várna el tőlük, és mit tenne a helyükben. A vezér fejével való gondolkodás azt is jelenti, hogy minden valós érdeket félretesznek, nem azt nézik, hogy hogyan állnak helyt egy szituációban, vagy milyen módon oldanak meg egy adott problémát, hanem egy alapvetően képzelt akarathoz akarnak megfelelni. A vezérnek vagy bürokratáinak már nem kell feltétlenül represszív intézkedéseket bevezetni a rendszer egészének működése és működtetése érdekében, saját szempontjukból sokkal hatékonyabbak így az intézmények. Tulajdonképpen ebből adódik, hogy az ilyen rendszerek általában bizonyos idő elteltével teljesen nélkülöznek minden utilitárius megfontolást.¹⁵ Aki egy adott pozícióba kerül, már nem azt nézi, hogyan tudja elvégezni a feladatát, illetve hogyan oldja meg a rábízott emberek és intézmények problémáit, hanem már azelőtt elkezd engedelmeskedni, hogy azt bárki kérte volna tőle. Egy ilyen rendszerben aztán folyamatosan csökken a független gondolkodásnak menedéket nyújtó helyek száma. Nem lesznek viták, mert minden cselekvést a képzelt elvárásoknak való megfelelés motivál. Ebben aztán olyan verseny bontakozik ki, amelynek kizárólag a megfelelés a fokmérője. Mindenki attól kezd félni, hogy ellenzékinek találják, vagy egyszerűen csak nem elég

¹³ Uo. 454.

¹⁴ Uo. 461.

¹⁵ Uo. 430-432.

lelkes, és így a hiányzó vagy gyenge lojalitás az egész intézményt veszélybe sodorja. Egy ilyen rendszerben egyre nagyobb lesz a kísértés, hogy a politikai konjunktúrát karrierszempontokból kihasználják, de már nem valamiféle szakmaiság valós elvárásainak megfelelően, hanem a megfelelés-kényszereket hangsúlyozva. Figyelemre méltó, hogy a magukat a szabadság letéteményesének tartó intézmények, mint az egyetemek, akadémiai kutatóintézetek és bíróságok is milyen elánnal gyakorolják ezt az engedelmességet. Az így kiválasztott kádereknek nem egyszerűen az a feladata, hogy az intézményeket vezessék, hanem hogy a leghatékonyabban elfojtsanak mindenféle másvéleményt, és az esetleges elégedetlenkedést megtorolják vagy elszigeteljék. Egy ilyen rendszer fenntartásához bizonyos idő után már nincs szükség erőszakra és megfélemlítésre, mert az engedelmesség anélkül is biztosítható. Azoknak, akik ezeket a pozíciókat elnyerik, és az engedelmességet szavatolják, általában nem direkt módon fizetik ki a szolgálatait, hanem lehetővé teszik számukra a materiális vagy immateriális korrupciót. „A hatalomra jutott totalitarizmus az elsőrangú tehetségeket, függetlenül attól, hogy szimpatizánsok-e vagy sem, minden esetben azokkal az ütődöttekkel és félbolondokkal cseréli fel, akiknél az intelligencia és a kreativitás hiánya lojalitásuk legfőbb biztosítója.”¹⁶ Egy ilyen működés akkor válik hatékonyvá, ha sokak számára megnyitja az érvényesülés útját, és az semmiképpen sem a személyes rátermettségtől függ. Ennek feltétele, ha megsokszorozzák az intézményeket és tudatosan párhuzamosságokat hozzanak létre a közigazgatástól, a kultúrán keresztül, egészen a tudományos életig.¹⁷ Ennek révén egy olyan szinte teljesen áttekinthetetlen rendszer alakul ki, amelyben ugyan senki sem ismeri ki magát, mégis tartósan és működőképesnek bizonyul. A hivatalok és intézmények megsokszorozása nem egyszerűen személyzeti célokat szolgál; sokkal fontosabb, hogy az egyes szervezeti egységek vetélkedjenek abban, hogy melyikük testesíti meg hitelesebben, és hajtja végre hűségesebben a vezér vélt vagy valós szándékát. Egy ilyen rendszerben sohasem derül ki egyértelműen, hogy melyik intézmény vagy pozíció bír valódi hatalommal, mert a döntéshozatal maga láthatatlan, és a hagyományos intézmények és eljárások egyfajta homlokzatként vagy díszletként gyakran csak a normalitás látszatát közvetítik a közvélemény számára.

3. A FIKCIÓ ÉS A PROPAGANDA

Kétségtelen, hogy az apolitikusság és az intézmények kiüresítése végül oda vezet, hogy a józan ész megrendül, és egy fiktív világ jön létre. Tulajdonképpen

¹⁶ Uo. 411.

¹⁷ Uo. 494-496.

az a furcsaság valósul meg, hogy a tömeg ebben a helyzetben korábbi bizalmatlanságát elhagyva, minden ok nélkül el kezd bízni a mozgalomban és annak vezérében. Nyilvánvalóan szerepet játszik ebben a tömegek politikai tapasztalatlansága is, de az igazán fontos szempont mégis csak a propaganda, jóllehet ezt sem szabad túlértékelni, mert a propagandában a kolosszális hazugságok és a könnyörtelenül kimondott igazságok folyamatosan keverednek. Ezek sajátossága, hogy az előbbit könnyen elhiszik, míg utóbbira egyáltalán nincsenek felkészülve, így nem is vesznek róluk tudomást. Kétségtelen, hogy minden propaganda sikere abban rejlik, hogy bizonyos fájó pontokat érint, amelyek tartalmazzák az igazság és a valóság tapasztalatának minimumát. Végső soron ez jelenti a kapcsolatot a valóság és a teljes fikció között, amelyek a propagandát hitelesítik. Tulajdonképpen a vezér teremti meg ezt, jóllehet ő maga egyáltalán nem kötődik a tényekhez. A tapasztalat elemeit folytonosan kiragadja összefüggéseiből, megfosztja kontextusaitól, és végül általánosítja. Ami őt vezeti, hogy a csőcselék és a tömeg szócsöveként szólaljon meg, miközben naponta változtatja véleményét. De ennek valójában nincs jelentősége, mert nem a tömegek kognitív képességeire alapoz, hanem érzelmeikre, különösen félelmeikre, frusztrációjukra és bosszúvágyukra, amelyek révén könnyebben mobilizálja és lelkesíti az elszigetelt egyéneket. Olyan világot teremt a hazugságokból és féligazságokból, amely minden tekintetben megfelel a tömegek általános hangulatának. Ennek alapján egyáltalán nem meglepő, hogy a tömegek előszeretettel menekülnek a számukra előkészített fikcióba, és már nem bíznak saját tapasztalatuk valódiságában, csak képzelgéseikben.

Manapság a posztfaktikus korról szóló diskurzusban éppen ezek a fiktív világot megalapozó hazugságok és féligazságok játszik a főszerepet a csőcselék mozgósításában, amennyiben az igazság igényével lépnek fel, miközben eltüntetik az igazság és nem igazság közötti különbségtételt. Az igazság fogalma relativizálódik, és egyfajta „alternatív tényként” él tovább. A hazugságoknak és féligazságoknak egy olyan nyilvános térben van esélye az igazság helyére lépni, amelyet egy cinikus vagy tekintélyelvű igazságfogalom jellemez. Ebben a térben az elemi tények elismerése is politikai állásfoglalást jelent. Az igazság maga is politikai kérdéssé válik, amit csak súlyosbít az a körülmény, hogy minél nagyobb valakinek a hatalma, annál abszurdabb kijelentéseket engedhet meg magának, illetve minél abszurdabb egy kijelentés, annál nagyobb hatalmat sejtjenek mögötte.¹⁸ Ez az összefüggés manapság általában a propaganda tárgyául szolgáló összeesküvéselméletekben ölt testet, amelyekben a valóság és a képzelet összeérnek, illetve egységbe forrnak. Ezek többnyire nem újak, hanem új események régi narratívákba foglalva, régi sémák új

¹⁸ Vö. Nicola Gess: *Halbwahrheiten. Zur Manipulation von Wirklichkeit*, Matthes & Seitz, Berlin, 2021.

kiadásai, ősi motívumkészletek újraalkotott variációi, de amíg a mítoszok és mondák fikatív jellegével mindenki tisztában volt, addig az összeesküvéselméleteknek ténszerűséget feltételeznek. Az, hogy ezeknek ilyen sikere van, azzal magyarázható, hogy a tényeket hatékonyan mentesítik eredeti kontextusuktól, és helyezik át azokat új, tökéletesen ellentmondásmentes, minden kontingenciát nélkülöző összefüggésrendszerekbe. A politika egyes vezérei manapság folyamatosan aláássák azokat az intézményeket és tekintélyeket, amelyek az igazság képviseletéből merítik legitimitásukat. Ennek következménye az igazság korunkat egyedülálló módon jellemző válsága, egészen pontosan az igazság ultimatív jellegének elvesztése.

A propaganda tárgyául szolgáló összeesküvéselméletek különleges vonzereje abban áll, hogy a valósághoz képest következetesek és kiszámíthatók. „A totalitárius propaganda igazi célja nem a meggyőzés, hanem a szervezés”¹⁹, éppen ezért az igazsággal nem lehet ellene hatékonyan küzdeni. Az ilyen világ teljesen közömbös az igazság és a hazugság viszonya tekintetében, mert a tömegben a közömbösség és a cinizmus sajátos elegye alakul ki, amely meglehetősen hatékonyan képes ellenállni minden igazságra való törekvésnek. Az, hogy a vezér folytonosan hazudik, csak egy hatalmi kalkuláció része, amely egyébként is csak az ellenfél megtévesztését szolgálja. „A tömegpropaganda felfedezte, hogy közönsége mindig kész arra, hogy elhiggye a legrosszabbat, akármennyire képtelenség is, és nem nagyon töri magát, hogy tiltakozzék, amiért becsapták, hiszen tudja, hogy minden kijelentés elejétől fogva hazugság volt. A totalitárius tömegvezérek arra a jogos pszichológiai előfeltevésre építették propagandájukat, hogy ilyen körülmények között az emberekkel egyik nap el lehet hitetni a legfantasztikusabb állításokat, de meg lehet bízni benne, hogyha másnap az emberek cáfolhatatlan bizonyítékokat kapnak arról, hogy az előző napi állítások hamisak voltak, akkor cinizmusba menekülnek. Nem a vezetőt fogják elhagyni, aki hazudott nekik; be fogják vallani, hogy eleve tudták: mindez hazugság, és annál jobban fogják csodálni a vezetőket kivételes taktikai bölcsességük miatt.”²⁰ Ez a fajta propaganda egy idő után teljesen kivonja magát az ítélőerő hatálya alól, és azt is láthatóvá teszi, hogy hatása nem válogat a tanulatlanok és magasan kvalifikáltak között. Minden hazugság és féligazság, de leginkább a valóság tényjellegének figyelmen kívül hagyása azzal a következménnyel jár, hogy elvész az az alap, amelyen a demokratikus diskurzus folytatható. Párhuzamos „valóságok” jönnek létre, amelyek semmilyen formában nem érintkeznek, és nem hatnak egymásra. Ezen aztán az sem segít, ha valakitől megvonják a szót, mert azzal csak a tünetet kezelik, de

¹⁹ Arendt: *A totalitarizmus gyökerei* 443.

²⁰ Uo. 462.

az eredendő betegséget érintetlenül hagyják. Az egész kommunikáció egyre inkább a süketek párbeszédévé válik, ami elszabadíthatja az indulatokat, és még tovább növeli a társadalom megosztottságát. Ebben a helyzetben az indulatok tovább projektálhatók, bárkire kivetíthetők, és tárgyak is egyre inkább tetszőlegessé válik. Ha a fiktívvé válás folyamatának nem vetnek gátat, akkor szükségszerűen egy látványos összeomlásban kulminál, amely azonban rendszerint nem hozza magával a tömegek, vagy a csőcselék megújulását. „A totalitárius propaganda veleszületett gyengesége a vereség pillanataiban válik láthatóvá. A mozgalom erejének híján az emberek hirtelen megszűnnek hinni azokban a dogmákban, melyekért tegnap még az életüket is hajlandók lettek volna feláldozni. Abban a pillanatban, amikor a mozgalom, vagyis a fiktív világ, amely menedéket nyújtott számukra, összeomlik, a tömegek visszanyerik régi státusukat: ismét elszigetelt egyénekből fognak állni, akik vagy boldogan elfogadják új funkciójukat egy megváltozott világban, vagy pedig visszacsúszlyednek régi reménytelenségükbe, feleslegességérzésükbe. (...) Csendben feladják a mozgalmat, mintha csak rossz lóra fogadtak volna, keresnek valami más, ígéretesebb fikciót, vagy pedig kivárvák, amíg a régi fikció elegendő erőt gyűjt össze ahhoz, hogy egy másik tömegmozgalmat hozzon létre.”²¹

²¹ Uo. 445.